ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

# PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

# FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

# ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2025/ № 4. 3-4

Termiz – 2025

**Muassis:**
**Termiz davlat universiteti**

**PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION**

**FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM**

**ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ**

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020-yil 19-oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.12.2025
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

**Tahririyat manzili:**
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

**BOSH MUHARRIR:**
Abduqodir TOSHQULOV,
*iqtisod fanlari doktori, professor*

**TAHRIR HAY’ATI:**

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Baxtiyor Xolmuxamedov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Alibek Omonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

**Учредитель:**
**Термезский государственный университет**

**PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION**

**FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM**
**ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ**

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.10.2025
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

**Адрес редакции:**
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
www.philologicalresearch.uz

**ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

**РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:**

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бахтиёр Холмухамедов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Алибек Омонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

**Institutor:**
**Termez State University**

**PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION**

**FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM**

**ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ**

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.10.2025
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
www.philologicalresearch.uz

**EDITOR IN-CHIEF**:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

**EDITORIAL BOARD:**

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Kholmukhamedov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, PhD (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, PhD (Uzbekistan)
Alibek Omonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

# МУНДАРИЖА

## TILSHUNOSLIK

**UMURQULOV BEKPO‘LAT**
Badiiy nutq va uning shakllanish asoslari ..... 7

**IBRAGIMOV YULDASH MATKARIMOVICH**
Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalari leksikasi tadqiqi masalasi ..... 13

**ШАРИФ ЁКУБОВ**
Девони Фоний ғазалларидаги Бесутун атамасининг таҳлили ..... 13

**SHUKUROV RAHMATILLO**
Qadimgi davr manbalarida Farg‘ona vodiysi toponimiyasi tahlili ..... 19

**AHMEDOV HAKIM YARASHEVICH**
Xalq dostonlarida frazeologik birliklarning uslubiy tavsifi ..... 23

**AMONTURDIYEV NURALI RASHIDOVICH**
O‘zbek tili etnografizmlar tizimida motivlashuv masalasi ..... 26

**ISMOILOV XURMATILLO TO‘LQINJON O‘G‘LI**
Paralingvistik haqoratlar va ularni verballashtirish masalasiga doir ..... 30

**USMONOVA SHAHODAT**
Publitsistik matn tarjimasida pragmatik modulyatsiya va semantik uyg‘unlik ..... 35

**RAXIMOVA UMIDA DJUMAYEVNA**
Hamid Olimjon ijodida qofiyaning o‘rni ..... 39

**UMIROVA SVETLANA**
Mualliflik korpusining amaliy qo‘llanilish sohalari ..... 42

**TURDIMURODOV SIROJIDDIN**
Evfemik maqollar badiiylik va milliylikni kuchaytiruvchi vosita sifatida ..... 45

**TURAKULOVA UMIDAXON ANVAROVNA**
Erkin o‘xshatishlarda lingvomadaniy xususiyatlarning aks etishi (Tohir Malik qissalari misolida) ..... 48

**SAATOVA SURAYYO ISMAILOVNA**
Ijtimoiy tarmoq lisoniy shaxsining voqelanishi ..... 52

**РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА**
Отражение и формирование: роль гендерных терминов
в восприятии материнства в современном обществе ..... 55

**SARBAROVA DILNOZA NOSIRJON QIZI**
Sifatlarning badiiy matndagi funksional-stilistik o‘rni ..... 59

**XUSANOVA ZUXRA**
AQSH va O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy matbuot matnlarida lingvopragmatik strategiyalar:
leksik-uslubiy xosliklar va ta’sirchan til vositalari ..... 62

**QURBONOV AKMALJON TAVAKALJON O‘G‘LI**
Hid bilish sezgisiga oid til birliklari semantikasi ..... 65

**SUYAROVA NARGIZA YULDOSHEVNA**
Metaforalarning nasriy asarlardagi tasviriy va ekspressiv imkoniyatlar ..... 68

# МУНДАРИЖА

**SOBIROVA GULSHANA FAXRIDDINOVNA**
O‘zbek tilida haqoratli leksika: korpus lingvistikasi asosida tahlil va bazaviy resurs yaratish ..... 70

**JUMAYEVA DILAFRO‘Z ORIFJON QIZI**
«Kuntug‘mish» dostoni frazeologizmlarining semantik-statistik tahlili ..... 75

**ISLOMOV SARDOR SANJAROVICH**
O‘zbek tilining onomastik sathi haqida ..... 79

**RAHMATULLOYEV AHTAM A’ZAM O‘G‘LI**
Fors tilidagi ot so‘z turkumi borasida rus tilshunoslarining qarashlari ..... 82

**OMANOV SHUHRAT G‘ANIYEVICH**
Nemis tilidagi “Eigentlich” modal partikelining so‘roq gaplardagi semantik imkoniyatlari hamda tarjima xususiyatlari ..... 84

**GAFUROVA NIGORA SA’DULLAYEVNA**
Nonverbal means in virtual texts ..... 87

**XOLMUXAMEDOV B.F.**
Mualliflik leksikografiyasining rivojlanishi va taraqqiyot yo‘li ..... 90

**TO‘RAYEVA ZARRINA ABDIMUROT QIZI**
O‘zbek onlayn media sarlavhalarida klikbeyt ..... 93

## ADABIYOTSHUNOSLIK

**DAVRONOVA MAHFUZA ISROILOVNA**
Xalq og‘zaki ijodidagi maqollarda ayol konsepti ..... 96

**ARSLONV ABDIMUROD KAROMATOVICH**
Nurboy Jabborovning adabiy-matnshunoslik merosi: ilmiy maktab, metodologiya va amaliy natijalar… ..... 99

**SAIDOVA MUHABBATXON SHUKRULLAYEVNA**
Shukur Xolmirzayev asarlarida folklor motivlari va ularning estetik funksiyasi… ..... 102

**BARZIYEV OYBEK XABIBULLAYEVICH**
Pisandiy va Haziniy ijodida Andijon zilzilasining nazmiy bayoni ..... 106

**SULTANOVA RAISA XAYRULLAYEVNA**
«Ra’no va Zebo» dostonida Xiromiy badiiy mahorati… ..... 108

**BO‘RIYEVA MARVARID HAMDAMJON QIZI**
«Javr-u zulmung garchi o‘lmaklik nishonidur manga…» ..... 112

**QOSIMOV ANVAR**
Kuper ijodida indeys va o‘zbek nasrida milliy qahramon obrazlari… ..... 116

## ADABIY TAQRIZ

**ҚУРОНОВ ДИЛМУРОД**
“Меҳробдан чаён”нинг учинчи нашри ҳақида ..... 119

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2025; 11-12
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

# QADIMGI DAVR MANBALARIDA FARG'ONA VODIYSI TOPONIMIYASI TAHLILI

**Shukurov Rahmatillo,**
*Andijon davlat chet tillari instituti mustaqil tadqiqotchisi, filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Jamiyat hayotining turli bosqichlarida ro'y bergan ijtimoiy, iqtisodiy-siyosiy, madaniy hodisalar, alabatta, o'zbek tilining tarkibiy qismi hisoblangan onomastik tizimda ham o'z aksini topadi va uning o'ziga xos tarixiy davrlarini, qatlamlarini yuzaga keltiradi. Ma'lumki, biror millat, xalq tilining tarixini, undagi rivojlanish va o'zgarishlarni hisobga olgan holda davrlarga bo'lib o'rganish til tarixiga oid tadqiqotlarda uchrab turadi. Biroq E.Begmatov ta'kidlab o'tganidek, onomastik tizimda uning muayyan birliklari tarixini davrlashtirish izchil an'anaga ega emasligi bilan xarakterlanadi[1]. Shunday bo'lsa-da, onomastik tadqiqotlar doirasida V.A.Gordlevskiy, A.Idrisov, T.Jonuzaqov, G.Sattarov, Sh.Japarov, E.Begmatov ishlarida mazkur muammoga bag'ishlangan talqin va tasniflar mavjud[2].

Biz yuqoridagi tadqiqotlardan farqli ravishda Farg'ona vodiysi toponimiyasi rivojini hudud tarixiga oid qadimgi yozma yodgorliklar, hujjatlar, manbalar, shuningdek, turli statistik ma'lumotnomalarga tayangan holda tadqiq etishga va shu asosda ularni paydo bo'lishi hamda lug'aviy qatlamiga ko'ra ma'lum davrlarga ajratishga, har bir bosqich toponimlarining esa o'ziga xos til xususiyatlari, boshqa xarakterli jihatlarini aniqlashga harakat qildik. Shunday qilib, Farg'ona vodiysi toponimiyasining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini quyidagi davr manbalari asosida tekshirishni maqsad qilib qo'ydik:

1. Qadimgi davr manbalarida Farg'ona vodiysi toponimiyasi.

2. XV – XVI asr manbalarida Farg'ona vodiysi toponimiyasi.

3. XIX asr 2-yarmi – XX asr boshlariga oid manbalarda Farg'ona vodiysi toponimiyasi.

4. Sho'rolar davrida Farg'ona vodiysi toponimiyasi.

5. Mustaqillik davrida Farg'ona vodiysi toponimiyasi.

Quyida biz qadimgi davr manbalarida Farg'ona vodiysi toponimiyasiga doir manbalar tahlilini ko'rib chiqamiz. Markaziy Osiyo, xususan, Farg'ona vodiysining uzoq o'tmishdagi ijtimoiy-siyosiy hayoti, geografik o'rni va tabiati, tarixiy toponimiyasi haqidagi eng qadimgi ma'lumotlar Xitoy solnomalarida (mil. avv. II – milodiy XII asrlar), ilk o'rta asrlarga tegishli Mug' tog'idan topilgan sug'd hujjatlarida (VII asr oxiri va VIII asr boshlariga oid), bundan tashqari, X-XI asrlarda bir guruh arab sayyohlari Istaxriy, Ibn Xavqal, Muqaddasiy, Sam'oniy, Yoqut Hamaviylar tomonidan bitilgan asarlar hamda noma'lum muallif qalamiga mansub fors tilida yozilgan (983 yil) «Kitob hudud ul-olam min al-mashriq ila-l-mag'rib» (keyingi o'rinlarda «Hudud ul-olam») kitobida qayd etiladi[3].

Bular ichida xitoy solnomalari o'zining qadimiyligi bilan muhim ahamiyat kasb etib, Farg'ona davlatiga oid ma'lumotlar mil. avv. II asrdan boshlab yozib kelingan «24 tarix» («Ershisi shi»)[4] tarkibiga kiritilgan

[1] Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 143.

[2] Гордлевский В.А. К личной ономастике у османцев // Древности восточные. Т. IV. С.154; Идрисов А. Кыргыз тилиндаги ысымдар. – Фрунзе: Мектеп, 1971; Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1971; Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. – Казань: КазДУ нэшрияты, 1990; Жапаров Ш. Кыргыз адам аттары. – Фрунзе: Илим, 1989; Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.

[3] Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маҳмуд, ал-Фараси ал-Истахарий. Китоб масалик ал-Мемалиқ. Изд. M.J.de Goeje, Lingdunt Batavorum.1870, (BGAI); Абу-л-Касим Ибн-Хаукал. Извлечение из «Китоб сурат ал-арз» Ибн Хаукаля / Перевод с арабского О.Б.Фроловой. Материалы по истории Средной и Центральной Азии X-XI вв (МИСЦА). - Ташкент, 1988; Абу-Абдуллах Мухаммад ибн Ахмед ибн Абу-Бекр ал-Мукаддаси. «Ахсан, ат-такасим фи-Маърифат ал-акалим». изд. M.J.de Goeje, BGA III. / Пперевод с арабского А.Т.Юлдашева. См. также перевод с арабского С.Волина. МИТТ. Т.I.; Ҳудуд ул-олам. Тошкент: O'zbekiston, 2008; The *Kitāb al-Ansāb* of ' Abd Al-Karīm As-Sam'Ānī with an introduction by D.S. Margoliuth. Gibb M.S., 20, 1912; Йāқўт Б. ' Абд Аллах Ал-Хамавй. Китāб Му'джам ал-Булдāн (Jakut's Geographisches Worterbuch) ed. F. Wustenfeld. B. I-IV, Leipzig, 1866-1873.

[4] «24 тарих» – милод. авв. II асрдан бошлаб ёзилиб келинган Хитой сулолаларининг тарихи. Унда милод. авв. 3000 йилликдан то милодий 1644 йилгача бўлган воқеалар баён этилган.

sulolalar tarixida, VIII-XII asrlarda saroy tarixchilari tomonidan bitilgan asarlarda hamda turli maqsad va sabablar bilan shu davrda Xitoydan Turkistonga kelib ketgan sayyohlar esdaliklarida keltiriladi.

Solnomalarning qadimgi Farg‘ona davlatiga oid qismlari tarixchi va xitoyshunos olim A.Xo‘jayev tomonidan ilk marta o‘zbek tiliga tarjima qilinib, manbalarda tilga olingan bir qator toponim va etnonimlarga yozilgan mufassal sharhlar bilan birgalikda nashr etilgan[1]. Sharqshunos Abduxoliq Abdurasul o‘g‘lining «Qadimgi Farg‘ona tarixidan» nomli kitobida ham xitoy manbalari tarjimasi («24 tarix» ning 1-, 2-jildi «Shiji» va «Xanshu») asosida 2100 yil avvalgi Farg‘ona-Xitoy munosabatlari tahlil etilgan[2].

A.Xo‘jayev tadqiqotlariga ko‘ra, Farg‘ona va uning hududidagi toponimlar birinchi marta xitoy tarixchilarining otasi Sima Chyan tomonidan yozilgan «24 tarix» nomli rasmiy tarixlar majmuasining birinchi jildini tashkil qilgan «Shiji» kitobida (mil. avv. 104-91) uchraydi. 130 bobdan iborat bo‘lgan ushbu asarda qadimgi Farg‘onaga oid ma’lumotlar uning «Dayyuan lechjuan» («Farg‘ona tazkirasi») deb nomlangan 123-bobida aks ettiriladi. Kitobning bu bobi Xan imperatori U-di tomonidan Markaziy Osiyo mamlakatlariga elchi sifatida yuborilgan Chjang Chyanning to‘plab kelgan ma’lumotlari asosida yozilgan bo‘lib, Farg‘ona xoronimi ushbu manbada Dayyuan (zamonaviy o‘qilishda «Davan», ruscha transkripsiyada «Davan») tarzida tilga olinadi.

«Shiji» da qayd etilgan Dayyuan – sug‘d tili asosida shakllangan Farg‘ona nomining xitoycha tarjimasi hisoblanib, day – «buyuk», «katta», yuan iyeroglifi «atrofi balandlik yoki tog‘lar bilan o‘ralgan kosasimon joy» ma’nosini bildirgan. Dayyuan deyilganda esa Farg‘ona davlati tushunilgan. Ta’kidlash joizki, manabalarning barchasida Farg‘ona davlati Dayyuan (Davan) shaklida qayd etilmaydi, balki milodiy V asrdan keyin yozilgan solnomalarda, masalan, «Veyshu» va «Beyshi» da Puoluona (Poluona), Luona (Luona) tarzida yoki «Du Xuan jingshing ji» nomli safarnomada Faxanna (Fahanna), Tang davri manbalarida esa Ningyuan («Olisdagi sokinlik») atamalari bilan yuritilgan[3].

Ushbu holatni A.Xo‘jayev shunday izohlaydi: «Veyshu» va «Beyshi» da keltirilgan tarixiy voqealar etnik kelib chiqishi turkiylarga aloqador bo‘lgan sulolalarga tegishli edi. Shu bois mazkur sulola tarixlarida ko‘p atamalar, ayniqsa, Xitoydan tashqaridagi mamlakatlarga tegishli hududlarning mahalliy joy nomlari xitoycha transkripsiya qilingan holda ishlatilgan. «Veyshu» dagi Lona toponimi Puoluonaning qisqartirilgan shakli; Puoluona va Faxanna toponimlari esa Parkona va Farg‘ona atamalarining xitoycha transkripsiyasidir[4].

«Shiji» dan 170 yil keyin yozilgan «Xanshu» hamda V asrdan keyin yozilgan xitoy manbalarida, jumladan, «Veyshu» da yuqoridagi ma’lumotlardan farqli ravishda Farg‘onaning poytaxti Kiveyshan (zam.o‘q. Guyshan-cheng) deb ko‘rsatilgan. Kiveyshan (Kiveysan / Guyshan) astionimi tarixchi olimlar tomonidan turli joylarga qiyoslangan bo‘lsa-da, bizningcha, uni olimlar A.N.Bernshtam, V.V.Bartold ta’kidlaganidek, Koson shahriga mahalliylashtirish to‘g‘ridir[5]. Chunki bu shahar arablar bosqinigacha bo‘lgan davrlarda Farg‘ona vodiysining yirik harbiy-siyosiy markazi – mil. avv. I asrda Kushonlar saltanatining, VII-VIII asrlarda esa Farg‘ona ixshidligining poytaxti hisoblanib, VIII asr boshlaridan o‘z o‘rnini, ya’ni poytaxtlik maqomini boshqa bir yirik shahar – Axsikentga bo‘shatib beradi[6]. 941-945 yillarda yozilgan «Shin Tangshu» da esa Kiveyshan (Guyshan) astionimi Kesay // Gesay shaklida uchraydi. Taxminimizcha, ushbu xitoycha nomlar avvalgi davrlarda Kushon (Kiveyshan) deb yuritilgan poytaxt shaharning keyingi davrlarda (IX asrdan so‘ng) tovush o‘zgarishiga uchrab, Koson (Kesay) shakliga kelib qolganligini aks ettirgan bo‘lishi mumkin.

Xitoy manbalarida, shu bilan bir qatorda, Farg‘ona vodiysining eng qadimiy shahar nomlari sifatida «Shiji» da Riyeyshiyey (zam. o‘qilishi Ershi) hamda Yivecheng (Yuycheng) astionimlari ham tilga olingan. Riyeyshiyey (Ershi) shahri Yuan (Farg‘ona) ning «tanasidan qonsimon ter chiqadigan zotli otlari boqiladigan» joy sifatida tasvirlangan bo‘lib, aynan shu xususiyatiga ko‘ra, keyingi tadqiqotlarda Ershi – O‘sh shahriga taqqoslanmoqda[7]. *Yivecheng (Yuycheng) shahri «Shiji» da xitoyliklar tomonidan qattiq hujumga uchragan vodiyning birinchi shahri sifatida ko‘rsatiladi va u mutaxassislar fikricha, hozirgi O‘zgan shahriga qiyoslanadi. Ushbu shaharning arab manbalarida qayd etilganidek, «O‘zgand – Farg‘ona viloyatidagi eng iliq joy. U Farg‘ona viloyatining chegara hudu-*

[1] Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). – Фарғона, 2013. – 288 б.

[2] Абдухолиқ Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан (Хитой манбаларида Фарғона ҳақида илк маълумотлар). – Тошкент: Фан, 2002. – 108 б.

[3] Изоҳ: ушбу тадқиқот ишидаги топонимлар таҳлилида А.Хўжаев таржималаридан фойдаландик.

[4] Хўжаев А. Кўрсатилган асар. – Б. 127.

[5] Бернштам А.Н. Древняя Фергана. – Ташкент, 1951. – С. 19; Бартольд В.В. Сочинения. Том III. Москва: Наука, 1965. – С. 529.

[6] Бернштам А.Н. Кўрсатилган асар. – Б. 27.

[7] Ходжаев А. Можно ли считать Эрши столицей древнего государства Фергана? // O‘zbekiston tarixi, № 2. 2010. – С. 63-73.

*dida, dushmanlarga yaqin joyda joylashgan»*[1] ligi nazarda tutilsa, darhaqiqat, Farg‘ona hududiga kirgan Xitoy qo‘shinining dastlab mazkur shahar bilan to‘qnashishi, yana bir qiziq jihati esa, tarjimalarga yozilgan sharhlarda Yuycheng toponimi tarkibidagi «yuy» iyeroglifining «go‘zal», «xushbo‘y» ma’nolaridan tashqari, aynan «iliq» ma’nosini ham ifodalab kelishi[2] Yivecheng (Yuycheng) ni O‘zgan shahriga taqqoslash mantiqan to‘g‘ri ekanligini ko‘rsatadi.

Farg‘ona vodiysi toponimlari qayd etilgan ushbu davr yodnomalari sirasiga 1932 yilda Tojikiston Respublikasiga qarashli Panjikent yaqinidagi Mug‘ tog‘i qal’asidan topilgan sug‘d hujjatlari ham kiradi. Mug‘ qal’a hujjatlari bugunga qadar rus tilida to‘liq ilmiy nashr etilgan. Ularning dastlabki nashrlari A.A.Freyman, M.N.Bogolyubov, V.A.Livshits, O.I.Smirnovalar tomonidan 1960 yillarning boshlarida amalga oshirilgan[3]. 1990-1992 yillarda esa yana bir sug‘dshunos olim M.Ishoqov tomonidan so‘nggi davrlarda ushbu sohada qo‘lga kiritilgan yangi natija va xulosalarga tayanilgan holda, Mug‘ qal’a hujjatlarining katta turkumi o‘zbek tiliga tarjima qilinib, ilmiy izohlari bilan birga nashr ettirildi[4].

Tarjima va unga yozilgan sharhlari V.A.Livshitsga tegishli bo‘lgan Mug‘ arxivining A-14, V-17 hujjatlarida Farg‘ona xoronimi qadimgi sug‘diycha β r γ ’ n k // β r γ ’ n ’ k **–** *Far (a) gāna* yoki *Fragāna* shaklida qayd etiladi. Olim tadqiqot ishida Farg‘ona nomini xitoy manbalarida Pa – han – na tarzida uchrashini aytish barobarida uni tarixiy adabiyotlarda tez-tez uchraydigan Parikana (Gerodot) bilan taqqoslashni rad etish kerakligini ta’kidlaydi. Chunki sug‘d hujjatlaridagi β r γ ’ n k Parikana sifatida aks etmaydi[5].

A-14 hujjatida vodiy toponimiyasiga oid K n δ **–** Канд *//* Кенд astionimi ham tilga olingan bo‘lib, u hozirgi Konibodomning (Tojikiston Res. Sug‘d vil.) qadimgi nomidir[6]. Ushbu hujjatlarga tayangan holda, yana bir ma’lumotni aytish mumkinki, astionimning yozma manbalarda ilk marta qayd etilishi ba’zi adabiyotlarda ko‘rsatilganidek, IX-X asrlarga emas[7], balki VII-VIII asrlarga taalluqli bo‘lib, bir guruh arab sayyohlari tomonidan bitilgan kitoblarda ham u Kend tarzida (X asr)[8], «Boburnoma» va «Habib ub-siyar» da Kandibodom shaklida[9], Qo‘qon xonligi tarixiga oid asarlardan boshlab esa hozirgi ko‘rinishda yozila boshlagan[10].

Mug‘ qal’asining yog‘ochga yozilgan 45. B-2 hujjatida tilga olingan ’ γ s y k n δ h **–** *Xshikat // Xishikat astionimi A.A.Freyman tomonidan Farg‘onadagi Axsikent shahrining sug‘diycha nomi sifatida izohlanadi. Chunki ushbu xo‘jalik hujjatida yozilishicha, Devashtich xonadoniga keltirilgan sharoblar shu shahardan*, ’ γ s y k n δ h dan olib kelingan bo‘lib, olim taxmin qilganidek, X asrgacha yozilgan bir qancha manbalarda Farg‘onada, xususan, Axsikentda uzumdan musallas tayyorlanishi haqidagi fikrlarni ko‘plab uchratish mumkin[11]. Shuningdek, Sug‘dning B-2, B-10, B-13 hujjatlarida Zarafshonning yuqori qismida joylashgan Falg‘ar (qad. Farg‘al // Palg‘ar)[12] viloyatiga qarashli joyda xuddi shu nomdagi (’ γ s y k n δ h) qishloq tilga olinadi. Bu hujjatlar ustida ish olib borgan olimlar M.N.Bogolyubov hamda O.I.Smirnovalar esa ’ γ s y k n δ h oykonimining biz so‘z yuritayotgan Farg‘onaning bosh shahri Axsikent nomi bilan o‘xshashligini aniqlaydilar[13]. Demak, VII-VIII asrlarda Markaziy Osiyoda sug‘d tilida ’ γ s y k n δ h tarzida yuritiladigan ikkita bir xil joy nomlari mavjud bo‘lib, ularning biri Sug‘d ixshidligiga, boshqasi Farg‘ona podsholigiga tegishli bo‘lgan.

So‘z yuritilayotgan davr manbalari toponimiyasining asosiy qismi yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, dunyoning turli tomonlariga, jumladan, Markaziy

[1] Истахрий. Китоб ул-масолик вал-мамолик. БГА, 1-жилд.

[2] Хўжаев А. Кўрсатилган асар. – Б. 143.

[3] Фрейман А.А. Согдийские документы с горы Муг. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. Выпуск I. – Москва, 1962. – 92 с.; Лившиц В.А. Согдийские документы с горы Муг. Юридические документы и письма. Выпуск II. – Москва, 1962. – 222 с.; Боголюбов М.Н., Смирнова О.И. Согдийские документы с горы Муг. Хозяйственные документы. Выпуск III. – Москва, 1963. – 132 с.

[4] Исҳоқов М. ва бошқалар. Ўлмас обидалар. – Тошкент: Фан, 1989. – 74 б.; Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992. – 56 б.

[5] Лившиц В.А. Согдийские документы с горы Муг. Юридические документы и письма. Выпуск II. – Москва, 1962. – С. 85.

[6] Лившиц В.А. Согдийские документы с горы Муг. Юридические документы и письма. Выпуск II. – Москва, 1962. – С. 79.

[7] Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 558.

[8] Истахрий. Китоб ул-масолик вал-мамолик. БГА, 1-жилд; Муқаддасий. Аҳсан ул-тақосим фи маърифати ул-ақолим. БГА. 3-жилд.

[9] Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – Б. 12; Ғиёсиддин Бин Ҳумомиддин Хондамир. Буюклик хислати. – Тошкент: Sharq, 2011. – Б. 44.

[10] Исҳоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи. Тошкент, 1991. – Б. 320; Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих. Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 198.

[11] Фрейман А.А. Согдийские документы с горы Муг. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. Выпуск I. – Москва, 1962. – С. 81.

[12] Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 75.

[13] Боголюбов М.Н., Смирнова О.И. Согдийские документы с горы Муг. Хозяйственные документы. Выпуск III. – Москва, 1963.– С. 101-102.

Osiyo hududiga sayohat uyushtirgan arab sayyohlari tomonidan yozilgan kitoblarda va «Hudud ul-olam» asarida qayd etiladi. Bu manbalarning tadqiq etilayotgan hudud toponimiyasi uchun umumiy va qimmatli jihati shundaki, asarlarning aksariyati geografik xarakterda bo‘lgani bois, ularda turli mamlakatlar qatorida Movarounnahr va uning tarkibidagi Farg‘ona viloyatining IX-XI asrlarga xos jug‘rofik o‘rni, iqlimi, ma’muriy tuzilishi, aholisining kasb-kori, tili, shuningdek, mashhur shaharlari tasviri, oronimiyasi, gidronimiyasi haqida batafsil ma’lumotlar berilgan.

Umuman olganda, biz so‘z yuritayotgan qadimgi va o‘rta asr manbalari toponimiyasining til xususiyatlariga e’tibor qaratilsa, ularning katta qismida sug‘d tilining kuchli ta’siri mavjudligini ko‘ramiz. Sug‘d va turkiy xalqlar qadimda, eramizning boshlarida, iqtisodiy, madaniy, siyosiy jihatdan uzviy aloqada bo‘lishgan. Bu munosabat va aloqalar har ikki xalqning tiliga katta ta’sir ko‘rsatgan. Turk xoqonligi davrida ham turkiylar yetakchi kuchga aylansa-da, ular mahkama, hujjat ishlarida rasmiy til sifatida sug‘d tili va yozuvidan foydalanishgan. Jumladan, VII-VIII asrlarga mansub tangalarni ham sug‘diy yozuv va tilda zarb ettirishgan[1]. Qolaversa, Buyuk ipak yo‘li munosabatlarida bu til xalqaro til darajasiga ko‘tarilgan[2]. Sug‘d tilining o‘zbek tiliga ta’siri masalasini o‘rganishda toponimik materiallar eng qimmatli va muhim manba hisoblanib, joy nomlari o‘zgarmas, turg‘un, asrdan-asrga o‘tib yashovchan so‘zlar bo‘lganligi tufayli unda o‘zbek tilining sug‘d tili bilan bo‘lgan aloqalari yaqqol aks etadi.

Manbalarda qayd etilgan nomlar tarkibida o‘rta asrlar toponimik tizimida faol qo‘llangan bir qancha sug‘d tiliga oid *-k**ā**n // -kas, -q**ā**n //* -x*a*n → *‘daryo’, ‘anhor’; -kand // -ǰand // -kaθ // -kat* → *‘qo‘rg‘on’, ‘shahar’; -kana //* -**γā**n*a* // -g**ā**n*a* → ‘joy’, ‘makon’; *-tān // -dān → ‘joy’, ‘makon’, ‘daryo’; mēθan → ‘istehkom’, ‘joy’, ‘qishloq’;* -xus // -xuš → ‘daryo’; mar**γ** → *‘o‘tloq’, ‘yaylov’;* **uδra // par // far** → *‘joy’, ‘istehkom’* singari topoformantlarni ko‘rish mumkin. Ular ilk davrlarda o‘z mustaqil ma’nosiga ega birliklar hisoblangan bo‘lsa-da, lekin davrlar o‘tishi bilan lug‘aviy ma’nosidan uzoqlashib, toponimik leksika uchun nomlar yasaydigan topoformantlarga (TF) aylangan.

Sug‘d tili ta’sirida vujudga kelgan o‘rta asr toponimlari orasida «qal’a», «qo‘rg‘on», «istehkom», «mustahkamlangan shahar, qishloq», «devor bilan o‘ralgan joy» ma’nosini ifodalaydigan uδra tarkibli nomlar ham uchraydi. Manbalarda qayd etilgan Farg‘ona, Besafar, shuningdek, «Boburnoma» da uchraydigan Farog‘ina, Vorux («qo‘rg‘on»)[3] toponimlarining kelib chiqishi mazkur TF bilan aloqadordir. Uning O‘zbekiston toponimiyasi tarkibida keng tarqalgan sug‘diycha *par // far, parak* varianti ham mavjud bo‘lib, yurtimizdagi Parmetan («yuqori qishloq»), Pandiron («baland devorli qo‘rg‘on»), Panji («yuqoridagi joy»), Fankad («yuqori qo‘rg‘on»), Piron («devor bilan o‘ralgan joy»)[4] singari toponimlar hamda tarkibidagi far birligi «balandliklar bilan qurshalgan», «tog‘lar bilan o‘ralgan» degan ma’noni anglatadigan Farg‘ona xoronimi ham bevosita shu formant orqali hosil qilingan.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, tadqiq etilayotgan davr manbalari toponimiyasida mavjud bo‘lgan ko‘pgina leksik va grammatik elementlar Farg‘ona vodiysining qadimgi davrlariga oid toponimlari tarkibida sug‘d tilining ta’siri kuchli bo‘lganligidan dalolat beradi.

**Rezyume.** Maqolada qadimgi davr manbalarida Farg‘ona vodiysi toponimiyasiga doir manbalarning lingvistik tahlili bayon qilingan.

**Resume.** The article presents a linguistic analysis of sources related to the toponymy of the Fergana Valley in ancient historical records.

**Резюме.** В статье изложен лингвистический анализ источников, связанных с топонимией Ферганской долины в древних исторических памятниках.

[1] Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Тошкент: ART-FLEX, 2010. – Б. 10.

[2] Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 795.

[3] Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: дисс. канд. филол. наук. – СПб.: Институт востоковедения РАН, СПб филиал, 2004. – С. 79.

[4] Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2009. – Б. 206-209.